

СТАТТІ

Методологія та методика

Історичних досліджень

О. П. РЕЄНТ (Київ)

Сучасна історична наука в Україні: шляхи поступу

На зламі століть людство активно намагається осмислити подоланий шлях, оцінити зайняті рубежі й заглянути в майбутнє. Очевидно, саме з інтенсивністю і глибиною подібних спроб пов'язане гостре усвідомлення кризових явищ в різних проявах суспільного життя. Подвійне навантаження в даній ситуації відчувають історики, філософи, соціологи, економісти, оскільки вони вирішують не лише суто наукові, фундаментальні питання, але й виконують соціальний запит громадськості та держави, накреслюючи на підставі досвіду минулого і сучасного орієнтири на далеку і близьку перспективу.

У 60-ті рр. в Радянському Союзі в середовищі наукової еліти відбувалася дискусія між "фізиками і ліриками", об'єктом якої стала альтернатива вибору між технократичною і гуманітарною орієнтацією. На фоні сьогоднішнього, коли мова йде про виживання української науки, та полеміка здається просто інтелектуальною грою, дозволеною владою, аби дати вихід енергії науковців. У наш час навіть високорозвинуті країни вибірково субсидують різні напрями фундаментальних досліджень. В Україні ж декому здається, що на підтримку заслуговують лише ті сфери наукових розробок, які мають безпосередній вихід на економічний результат. При цьому зовсім ігнорується або відводиться на другий план той факт, що без стимуляції гуманітарної сфери суто прикладні галузі знань не дадуть очікуваного ефекту. З гуманітарними науками пов'язане формування системи цінностей, орієнтирів та потреб, сталість інтересів суспільства, морально-правовий клімат у державі. На відміну від прикладних наукових дисциплін, роль гуманітарних в організації життєдіяльності людської спільноти менш помітна. Це пов'язано з особливостями оцінки результатів наукової праці, механізму реалізації гуманітарних ідей, дія якого залежить від традицій, національної психології, існуючого політичного й соціально-економічного устрою. Необхідність посиленої уваги до гуманітарних знань диктується також певними їх особливостями. До них, зокрема, слід віднести описовий характер наукової продукції, що вимагає більших видавничих затрат, відсутність потреби у дорогому устаткуванні й обладнанні. Оскільки в гуманітарному циклі більш розмита межа між фундаментальними й прикладними дослідженнями, це істотно впливає на його статус у державі. Разом з тим гуманітарні дослідження мають значно масштабніше суспільне відлуння в порівнянні з природничими і точними науковими пошуками.

З огляду на сказане, ми хотіли б зупинитися не лише на суто наукових проблемах, але й на тих, що мають опосередкований вплив на гуманітарні науки, й історію в тому числі.

Ліквідація тоталітарних режимів у центрально- та східноєвропейських країнах, розпад СРСР поставили гуманітаріїв цих держав перед необхідністю переосмислення свого місця в суспільстві, своїх творчих здобутків, вироблення наукової стратегії на майбутнє. При цьому суспільствознавці посткомуністичних країн опинилися в більш складному становищі, ніж їхні колеги в країнах буржуазної демократії. "Залізна завіса", яка ускладнювала науковий обмін, тиск партійної цензури, репресії щодо науковців на кілька десятиліть загальмували природний, не обмежений державним втручанням пошук нових форм дослідницької роботи, вдосконалення методології, генерування новітніх ідей. Тому західна історіографія й філософія осмислюють кризові явища не в своєму науковому середовищі, а в суспільстві, в той час як спеціалісти різних галузей суспільствознавства на посткомуністичному просторі працюють на "два фронти": долають багаторічні "завали" і очищають "авгієві стайні" від ідеологізованих нашарувань, а також намагаються осмислити процеси, які відбуваються в їх країнах протягом останнього десятиріччя.

Найбільш помітні кроки в цьому напрямку роблять вчені Польщі та Росії, де полеміка з приводу стану і завдань сучасних суспільних наук набула загальнодержавних масштабів. Ще в 1994 р. у Російській Федерації в рамках реформування науково-технічної сфери було створено Російський гуманітарний науковий фонд (РГНФ). Базуючись на державному фінансуванні, ця державна інституція до лютого 1998 р. прийняла на експертизу 13300 наукових проектів. Понад 4700 з них було відібрано в ході конкурсів та профінансовано. Гранти фонду одержали близько 20 тис. вчених з більш як півтисячі наукових організацій 68 регіонів Росії.

РГНФ проводить два спільні конкурси з іноземними науковими установами, що дає додаткові фінансові надходження.

Одним з важливих напрямів роботи фонду є фінансування підтримки інформаційних систем та розвитку наукових телекомунікацій. Тим самим РГНФ включився у здійснення реформи робочих місць вчених-гуманітаріїв, у подолання інформаційної ізоляції російської гуманітарної науки, розвиток електронної форми публікації наукових результатів.

Дослідницькі гранти фондів дали можливість здійснити систематизацію, обробку, аналіз великих блоків архівних документів радянського періоду, що принципово важливі для об'єктивної оцінки новітньої історії Росії, але до недавнього часу залишалися закритими для дослідників.

Діяльність наших російських колег в напрямі пошуку нових організаційних форм забезпечення умов діяльності гуманітарних наук вимагає уважного ознайомлення, а якщо цей досвід виявиться корисним, то і запозичення. Російські вчені активно працюють також над виробленням нових теоретико-методологічних засад. У 1995 р. в Російській Федерації вийшов № 1 "Исторических записок", в якому вміщені статті провідних російських істориків, об'єднані прагненням знайти вихід з ситуації, в якій опинилася наука в кінці ХХ ст.

За словами професора М. Емара, радянська історична наука постійно вводила людей в оману, поступово вгрузаючи в трясовину власної непослідовності та спроб мімікрії під режим. Кризу науки М. Емар пов'язує з кількома проявами. По-перше, радянська історіографія орієнтувалася на прогрес як мету розвитку цивілізації, змушуючи себе вивчати сучасне через минуле. Тому вона виявилася безпорадною в розумінні таких явищ сьогодення, як націоналізм, расизм, нетерпимість у різноманітних про-

явах, тероризм. По-друге, цілком визріла необхідність внутрідисциплінарних змін у самій науці. Це стосується в першу чергу оновлення її змісту та корінного перегляду методологічних засад. Внаслідок того, що звичні теоретичні побудови стосовно соціально-економічних систем не витримали випробування часом (соціалізм, система державного планування, соціальна модель американського зразка), і, навпаки, з'явилися нові життєздатні утворення, які теоретично не моделювалися (незалежні держави на пострадянському просторі, "Шангенський простір" і т. п.), історична наука втратила кілька стратегічних позицій, з яких пояснювалася суть і напрями цивілізаційного поступу. Істотно змінилися також погляди на історичне джерело, а також звичне розмежування між різними дисциплінами та застосовуваною ними методологією.

Член-кореспондент Російської Академії наук А. О. Чубар'ян вважає запорукою успіху синтез методів різних наукових дисциплін, нові орієнтації та підходи. Головна особливість ХХ ст., на його думку, полягає в дихотомії, наявності полярних процесів і тенденцій при зростанні єдності світу. До числа таких дихотомій він відносить зіткнення націоналізму й інтернаціоналізму, існування в суспільстві сил дроблення і консолідації, протистояння тоталітаризму і демократії, капіталізму і соціалізму.

Теоретичну розгубленість російської історичної науки констатував професор А. Я. Гуревич у статті "Історична наука і наукова міфотворчість (критичні замітки)". Показуючи негативний вплив деяких міфологем на методологію та кінцевий результат наукового пошуку, автор зупинився на проблемі підходів до вивчення культури. Культура, на його думку, традиційно розглядалася як історія шедеврів, досягнень художньої творчості, вищих проявів філософської думки і т. п. При такому підході культура різних часів і країн розглядалася істориками як хід думок окремого письменника, філософа, релігійного діяча. Історія культури, таким чином, відривалася від соціального життя і поставала як ряд, що складався з поетів, мислителів, художників, котрі височіли над "безмовною більшістю". А. Я. Гуревич пропонує звернути увагу на інший принцип вивчення — соціально-культурно-антропологічний, заснований на використанні дослідником колосального етнологічного матеріалу.

В Україні на сьогодні обговорення назрілих наукових проблем суспільствознавчого циклу має спонтанний характер і ще не набуло критичної маси, яка дає поштовх для якісного стрибка. Очевидно, дається взнаки застарілий синдром "молодшого брата", тавро меншовартості, провінціалізму, котрий закріплювався не лише організаційними заходами центру в радянські часи, але й навіюванням громадської та наукової думки. В чому це виявляється особливо відчутно?

Порівняно невеликий досвід національного державотворення перекожливо довів, що технократичні підходи до вирішення проблем, що стоять перед Україною, є безплідними. Гуманітарне здичавіння породжує ланцюгову реакцію загальної деградації та соціальні антагонізми, що перетворюються на метастази. Одне з головних завдань сьогодні — повернути суспільство і державу обличчям до гуманітарних проблем, обґрунтувати і засвідчити їх пріоритети.

Гуманітарна сфера налічує близько 40 наукових дисциплін, серед яких історія має найбільший вік та науковий потенціал. Криза сучасної історичної науки збіглася в часі з кардинальними політичними й соціально-економічними змінами в Україні. Фінансова скрута не дозволяє сьогодні організувати цілеспрямоване забезпечення коштами багатьох цікавих і перспективних наукових тем. Що там говорити про масштабні акції, коли для більшості периферійних науковців становить важку проблему "вибити"

відрядження до столиці, де знаходяться основні архівосховища й бібліотеки. Ось і "варяться у власному соку" досвідчені вчені й здібна молодь, зустрічаючись хіба що на регіональних конференціях, які з полігону перевірки авангардних ідей перетворюються у навколонукову "тусовку". Та ще важче вітчизняним дослідникам вибратися до архівних установ Російської Федерації, адже це вимагає принаймні на порядок вищих витрат. Крім того, існує проблема доступності джерел: зосередивши у своїх руках значні масиви документів, відповідні російські органи монополізували їх використання і забезпечують пріоритетні інтереси науковців Росії.

У радянський період на сторінках наукової періодики час від часу виникали дискусії навколо вузлових проблем, в яких брали участь представники різних республік Радянського Союзу. Навіть пам'ятаючи про їх певну запрограмованість і підконтрольність відповідним органам, слід визнати їх цінність для постановки і пошуку рішень складних наукових напрямів. Єдине профільне видання істориків України давно вже не ставало ареною наукової полеміки, хоча його редакція в будь-який момент готова надати шпальти "Українського історичного журналу" для учасників такої дискусії. Ситуація, що склалася, тривожить, оскільки означає занепад культури наукової полеміки, якою вигідно вирізнялася дореволюційна історична вітчизняна наука. Це позначається також на всіх жанрах наукових публікацій.

Розширення видавничих можливостей спрощує вихід наукової продукції в обіг. Однак ця обставина дозволяє деяким авторам уникати бодай формальної наукової експертизи, що негативно позначається на якості їх праць. Не закликаючи до цензури, дозволимо собі зауважити, що навіть зрілим професіоналам не завадять компетентні поради і рекомендації колег.

Звернемося до такого продукту наукової творчості, як дисертаційні дослідження. Серед дисертацій, що захищалися, наприклад, в Інституті історії України НАН України протягом останнього десятиріччя, за окремими винятками, немає таких, які присвячувалися б проблемам методологічного, концептуального пошуку, термінологічно-категоріальним питанням. Лише окремі дослідники (скажімо, д. і. н. В. М. Ткаченко, до праць якого ми ще повернемося) час від часу роблять спроби вирватися з поля дії інерції, створити праці, що дають наскрізний аналіз історичного буття України, або ж пропонують авангардні, проривні методологічні новації у вивченні традиційних проблем.

Фрагменти багатьох дисертацій, присвячені методологічним засадам дослідження, рясніють словосполученнями, значення яких інколи важко поєднати, а то і зрозуміти. Здебільшого пошуковці сором'язливо обмовляються про принципи "історизму, об'єктивності, структурно-хронологічного, конкретно-історичного" підходів, причому формулюються вони вже після написання тексту дисертації. Мало хто з нинішніх молодих дослідників чітко усвідомлює, в якій методологічній ніші він працює. Більшість дисертантів як ключові поняття наводять чимало таких, що несуть спотворене змістове навантаження і не відображають досліджуваних явищ і подій у всій їх багатоманітності й складності. Інколи має місце підміна понять, викликана їх невірним розумінням або неправильною інтерпретацією. Слід констатувати ще одну рису, притаманну багатьом дисертаційним працям: у них еkleктично поєднуються застарілі поняття й модні неологізми. Здебільшого пріоритет віддається фактам, а їх концептуальне осмислення відходить на другий план.

Вказані риси характеризують і решту жанрів наукової продукції. Коріння вказаних явищ сягає в систему освіти. Сьогодні учні середньої школи позбавлені можливості знайомитися з основами хоча б кількох гума-

нітарних наук (соціології, політекономії, політології тощо). В радянські часи дану функцію виконувало "суспільствознавство". Можливо, комусь здається, що його викладання приносило більше шкоди, аніж користі, але вдумливий і мислячий вчитель міг забезпечити учням певний мінімум знань про механізми функціонування людського суспільства і держави, дати запас понять і категорій, якими вони мали користуватися на майбутніх освітніх щаблях. "Виплеснувши з водою дитину", ми не змогли нічого запропонувати середній школі. До того ж, ускладнилося викладання історії, оскільки учні не мають елементарного базового термінологічного запасу, а програмою не передбачений додатковий час на його вироблення.

Своїми особливостями відзначається ситуація у вузах. Лише одиниці з них займаються цілеспрямованою підготовкою майбутніх дослідників. Більшість колишніх студентів приходять у науку без спеціальної, вузькофахової підготовки. Та й звідки їй взятися, якщо на більшості історичних факультетів хіба що такі предмети, як археологія та допоміжні історичні дисципліни, знайомлять студентів з найпростішими дослідницькими операціями? Епізодичні походи в музеї, архівосховища, відділи стародруків у бібліотеках здебільшого мають екскурсійно-ознайомлювальний характер.

Діяльність студентських наукових товариств як колись, так і тепер дуже часто орієнтується на кінцевий результат — студентські наукові конференції, де оприлюднюється незріла компілятивна продукція реферативного характеру. Відверто слід визнати, що справжньою школою наукової майстерності СНТ не стали, хоча слід віддати належне тим поодиноким викладачам, спілкування з якими стає для студентів першим щаблем на шляху формування особистості науковця.

У переважній більшості випускники вузів недостатньо знають іноземні мови, не володіють елементарним інструментарієм історичного пошуку, накопичення, систематизації та обробки фактологічного матеріалу, його теоретичного осмислення й узагальнення, не мають достатнього рівня ерудиції. Навіть те, з чим студент працював щодня протягом перебування у вузі, - книга — як історичне джерело сприймається ним надто примітивно. Годі вже й казати про інші види історичних джерел, робота з якими вимагає спеціальних навичок і вмій. От і доводиться надолужувати прогаяне вже в аспірантурі, в ході підготовки дисертаційного дослідження.

Після набуття Україною незалежності стали більш доступними архівні джерела, зник тиск з боку партійно-ідеологічної цензури. Це викликало тематичний сплеск, постановку нових проблем та спроб їх незаангажованого вирішення. Разом з тим, з'явився крен у бік націоналістських побудов, які можна сприймати як хворобу зростання і природну реакцію на десятиріччя дискримінації національної тематики. Період "первісного нагромадження" емпіричних знань у вітчизняній історіографії дещо затягнувся. Історики в переважаючій більшості не наважуються переступити межі конкретно-історичних досліджень, полишаючи царину історіософського осягнення історії людства філософам, соціологам, етнографам, економістам. Це надзвичайно збіднює палітру наукового пошуку, наперед програмує передбачувані результати, звужує евристичний потенціал історичної науки.

В Інституті філософії НАН України вже кілька років здійснюється дослідження планової теми "Тенденції розвитку сучасної методології науки". Спеціалісти, залучені до її виконання, розробляють систему засобів формального та змістовного опису предметних галузей методологічних дисциплін, що інтенсивно розвиваються. Здійснюється широке вивчення сучасних методик природничих, соціальних та гуманітарних наук у діапа-

зоні від формального та структурного підходів до змістовних засобів модельного, архетипного, герменевтичного і феноменологічного аналізу; розширення і збагачення поняття методу через узагальнення практичного досвіду наукового програмування, проектування, конструювання та реалізації великих наукових і соціальних проектів. Мусимо визнати, що історики комплексно подібну тематику не розробляють.

Поява багатьох наукоподібних праць, перетворення історіографії на різновид елітарної публіцистики підмивають підмурки фундаментальних досліджень, які залишаються такими доти, доки є відстороненими від політичної кон'юнктури і соціального замовлення, зберігають і збагачують оригінальний методологічний інструментарій та понятійний апарат.

Слід усе ж мати на увазі, що криза охопила всі етапи історичних досліджень, а не лише їх останню фазу, пов'язану з концептуальним оформленням їх результатів і теоретичних узагальнень. Тому необхідно сказати кілька слів про джерелознавчий аспект проблеми.

Серйозний історик, на який би рівень абстрагувань і наукових спекуляцій він не підіймався, ніколи не стане ігнорувати роль фактичного фундаменту своїх пошуків. Тому для нього завжди актуальним залишається питання достовірності джерел, можливостей пошуку, накопичення та обробки даних.

Радянські науковці закидали своїм західним опонентам нездатність створити єдину систему методів наукової критики джерел, в той час як марксистська методологія обробки і вивчення джерельних масивів вважалася безгрішною та ефективною.

Сьогодні немає сенсу говорити про те, що кожна джерелознавча школа має право на існування. Тепер вже не відмітають твердження Ш. Лангула і Ш. Сеньобоса, які відстоювали інтуїтивне проникнення в сутність джерела, в його "буття". Раціональне зерно уважний дослідник знайде і в суб'єктивістській концепції, сповідуваній А. І. Марру, Р. Коллінгвудом, Е. Дарделем, П. Рікером, згідно з якою можливість досягнення об'єктивного пізнання минулого засобами історичної науки ставиться під сумнів.

Особливо плідними нетрадиційні методології виявилися у процесі роботи над строго індивідуальними, специфічними джерелами, до яких важко, а іноді й зовсім неможливо, підібрати ключі з загальноприйнятого інструментарію.

Марксистське джерелознавство охоплювало два головних аспекти у вивченні історичного джерела: а) дослідження його зв'язків з історичним процесом; б) встановлення зв'язків історика з джерелом, яке він вивчає. Першочергова роль відводилася першому напрямку, а якість, глибина, спосіб інтерпретації джерела дослідником відходили на другий план.

Ще у середині 70-х рр. джерелознавці продемонстрували усвідомлення важливості розробки методологічних проблем природи історичного джерела для правильної постановки питання теорії експертизи цінності документів. Однак принципи джерелознавчих підходів до з'ясування вартісних характеристик документальних матеріалів трактувалися і застосовувалися вибірково, їх зв'язок з проблемами природи історичного джерела розкривався далеко не повною мірою. Центральною віссю теоретичного джерелознавства в той час стали об'єктивні властивості змісту і форми історичного джерела, його інформативний потенціал і властивості. Натомість суб'єктивні характеристики документа якщо і не ігнорувалися, то вважалися другорядними.

Практично тоді ж були сформульовані завдання теоретичного джерелознавства: 1) переосмислення змісту категорій та способів їх використання, наприклад, діалектики суб'єктивного й об'єктивного в історичному

пізнанні, категорії суспільно-економічної формації (СЕФ), класового підходу до аналізу історичних явищ тощо; 2) вдосконалення методів одержання інформації про соціальні процеси (пошук джерел, методів конкретно-соціологічних досліджень, безпосереднє спостереження й обробка їх результатів, прийоми критики джерел, перевірка їх достовірності, засоби роботи з джерелами різних видів (періодична преса, статистика, законодавство, рукописи, аудіовізуальні джерела тощо); 3) пошук методики аналізу суспільних явищ (фактичних основ соціального дослідження, застосування статистичного, порівняльно-історичного та інших методів); 4) узгодження питань історичного знання, у тому числі джерелознавчих, з теорією історичного процесу¹.

В кінці 80-х рр. на сторінках журналу "Вопросы истории КПСС" розгорнулася дискусія, присвячена теоретичним проблемам джерелознавства, її учасники розглянули основні напрямки розробки в теоретико-методологічному плані питань класифікації джерел, закономірностей їх виникнення та відображення в них об'єктивної дійсності, відбору й синтезу в дослідницькій роботі і т. п.

Однак наукова полеміка, що відбувалася, відображала стан джерелознавства та й всієї історичної науки на тому етапі його розвитку. Сучасні умови диктують необхідність генерування нових технологій джерелознавчого, теоретико-аналітичного пошуку, який має супроводжуватися копіткою щоденною роботою по створенню оновленого понятійного апарату.

Те, що зрушення в цьому напрямку з'явилися, засвідчили учасники V Всесоюзної наукової конференції "Перебудова в історичній науці та проблеми джерелознавства і спеціальних історичних дисциплін". Рубіж 80-х і 90-х рр. ознаменувався смугою бурхливих соціально-політичних подій, які дістали широкий резонанс у суспільстві. Це наклало свій відбиток на актуалізацію ряду теоретико-методологічних проблем, оскільки швидко поповнювані раніше недоступними документальними масивами історичні джерела стали одним з важливих факторів формування суспільної свідомості, способу політичного мислення. Як відзначила у своїй доповіді московська вчена С. В. Воронкова, за умов, що склалися, "розробка проблем історичної критики джерел, у тому числі питань оцінки їх достовірності, адекватності, сприйняття реальних процесів дійсності творцями джерел, виявляється надзвичайно політизованою та ідеологізованою. Це ускладнює вирішення питань вироблення науково обгрунтованих критеріїв джерелознавчого аналізу документів". Принагідне зауважимо, що проблема подолання заангажованості в ході джерелознавчих досліджень не лише не втратила своєї актуальності в незалежній Україні, а, навпаки, ще більше загострилася.

С. В. Воронкова наголосила, що теоретико-методологічні аспекти проблеми вдосконалення наукової критики джерел вимагають більш прискіпливої уваги до понять видів історичних джерел. У сучасному ж джерелознавстві, як правило, відсутнє визначення видових ознак тих чи інших груп пам'ятників, рис та етапів їх еволюції. Доповідачка зосередилася також на таких питаннях, як адекватність джерельної бази та досліджуваного явища, шляхи і методи подолання "білих плям" у джерелах, нові історичні концепції та їх джерельне забезпечення. При цьому наголошено, що вказані проблеми знаходять концентрований вираз у розвитку джерелознавства масових джерел як найбільш ефективного шляху в пізнанні основних історичних закономірностей².

Поширення комп'ютерних технологій не обійшло стороною історичну науку, давши поштовх й апробації нових методичних прийомів вивчення джерел, систематизації фактографічного матеріалу, моделюванню сус-

пільних процесів. На V Всесоюзній конференції працювала окрема секція "Комп'ютер та історія". Доповідачі, які виступали на її засіданнях, ознайомили колег з можливостями таких методик, як контент-аналіз, регресія, імітаційне моделювання, обробка й аналіз зображень, застосування комп'ютерно-інформативних систем у палеографії та кодикології, накопиченні бази даних і т. п.

Треба з почуттям жалю констатувати, що цікаві думки з приводу використання комп'ютерної техніки в джерелознавстві звучали переважно з уст російських учасників конференції. Та це не означає, що вітчизняні дослідники не готові до освоєння нових наукових напрямків. Цікаві розробки проблеми документальних джерел наукової інформації (ДДНІ) здійснює київський дослідник С. Г. Кулешов³. Незважаючи на значну кількість спеціальних праць, присвячених документальним інформаційним потокам, система ДДНІ фактично не сприймалася і не розглядалася вченими як цілісність. На думку С. Г. Кулешова, реалізація такого підходу необхідна у зв'язку з процесами диференціації та інтеграції, що відбуваються в самій системі документів, та необхідністю узгодження даної системи з комп'ютерною науковою комунікацією. Водночас оцінка сучасного стану і перспектив розвитку ДДНІ неможлива без розгляду процесу їх еволюції, етапів формування системи документів з позицій історико-типологічного аналізу.

Дослідник трактує ДДНІ як текст, в якому домінує наукова інформація. У свою чергу, наукова інформація визначається як наукові знання, що передаються. Запропонований авторами підхід має і слабкі, вразливі місця. Серед них, зокрема, фактичне виведення за межі ДДНІ безлічі неписаних джерел, а також те, що формування системи ДДНІ здійснюється за відсутності єдиного критерію відбору джерел. Існують й труднощі у визначенні того, наукову чи лише пізнавальну інформацію несе джерело. Втім, типологізація ДДНІ на підставі жанрового критерію, запропонована С. Г. Кулешовим, має право на існування навіть за цих умов.

Одним з найбільш рельєфних виявів кризи сучасної історичної науки є проблеми, що стосуються її методології, основних категорій і базових понять.

Історична наука оперує кількома видами понять: загальнонауковими (процес, явище, прогрес), міжнауковими (конфлікт, етногенез, культура, соціум), конкретно-науковими (суспільство, революція, влада, держава, війна). За винятком понять, що становлять перший вид, всі інші різною мірою мають тенденцію втрати первинного змісту, девальвації і тому вимагають корекції, наповнення новим змістом. Якщо бути точним, то слід вказати, що з абстрактної точки зору всі терміни, якими позначаються ті чи інші історичні явища і події, є відносними, бо не відбивають їх дзеркально у всій багатоманітності проявів, наслідків і причинних зв'язків. Разом з тим, категоріально-понятійний апарат постійно наповнюється новим змістом, вдосконалюється. При цьому кризовий стан стосовно всього комплексу історичних понять і категорій можна вважати перманентним, оскільки з часом більшість з них зазнає істотних змін або втрачає сенс. І якщо полеміка навколо реального наповнення, скажімо, терміну "азіатський спосіб виробництва" чи понять, в яких відбиваються процеси складання ранньофеодальної держави Київська Русь, тривають кілька століть, то терміни "імперіалізм", "соціалізм", "держава диктатури пролетаріату", "нова спільнота — радянський народ" стали предметом переосмислення порівняно нещодавно. Взагалі ж розпад "соціалістичної системи" і Радянського Союзу поставив перед науковцями різних галузей проблему критичної сепарації законів, категорій, понять, які характеризували

явища, пов'язані з існуванням цієї системи. Проблема ця набуває методологічного спрямування, оскільки продукування "нової мови" історичної науки має спричинити радикальний злам застарілих концептуальних стереотипів.

Наявність великої кількості історичних концепцій породила проблему варіативності значення однозвучних понять і термінів. Наприклад, поняття "клас" в історичному матеріалізмі й вітчизняній історіографії базується на відомому лєнінському визначенні, тоді як західна дефініція відштовхується від інших критеріїв, зокрема майнових. Подібне можна сказати про такі терміни, як "демократія", "суспільний прогрес", "соціалізм", "закономірності розвитку суспільства", "капіталізм" та інші, що швидше несли ідеологічне, ніж науково-пізнавальне навантаження. Оперування подібними поняттями без відповідних застережень вихолощує живу динаміку історичних явищ, нівелює їх взаємозв'язок та обумовленість. Очевидно, певну обережність слід виявляти тоді, коли доводиться залучати різні теоретичні побудови сучасних істориків та суспільствознавців, оскільки вони також часто грішать потягом до демонстративних, невинуватих неологізмів, творення власного понятійного апарату.

Вербальна інтерпретація явищ минулого на підставі різних концептуальних підходів (цивілізаційного, формаційного, ірраціонально-провіденційного і т. п.) породила дивну суміш понять і термінів, з одного боку, переобтяжених традиційними, усталеними уявленнями про хід історичного процесу, а з іншого — таких, що не увійшли до широкого вжитку і не визнані переважною більшістю дослідників. Видатний філософ М. Мамардашвілі писав, що "філософія — це мова, яка має свої іманентні закони розвитку" ⁴. За аналогією скажемо: історія також має власну самобутню мову з притаманними будь-якій системі закономірностями. А закономірності передбачають повторюваність окремих елементів і цілих явищ суспільного процесу, що дає можливість закріплювати порівняно сталі змістовно-сміслові, семантичні смислові структури - поняття і категорії та будувати на їх основі наукові концепції.

Та чи існують чітко окреслені критерії історичних понять, наскільки вони вкладаються в алгоритм загальноприйнятих правил чи методологій окремих "шкіл"? Яке співвідношення раціонального та ірраціонального, інтуїтивного у наповненні понятійних структур змістом, що адекватно відбиває дійсність? Філософи, які поки що випереджають істориків, виробили кілька таких підходів: лінгвістичний, феноменолого-герменевтичний, постмодерністський, неопрагматичний. Щоб уявити собі, наскільки складною та різноманітною є сьогодні палітра критеріїв термінології історії, філософії, соціології, порівняємо герменевтичний та лінгвістичний (в інтерпретації відповідно Хайдеггера та Ніцше) підходи до критики мови науки.

Герменевтика — мистецтво правильно розуміти мову іншої людини, зокрема письмовий текст. Завдання герменевтики полягає в тому, щоб з'ясувати справжній зміст слів, який наповнювався віками. При цьому герменевтика передбачає їх переосмислення, нове чуттєве сприйняття, переживання. Тому Хайдеггер відстоює для мислення право на незрозумілість, тобто безпонятійність. Понятійний спосіб виразу, як він стверджує, — істотна риса метафізики (у даному випадку цей термін означає філософське, строго наукове осмислення суспільних процесів. — **Авт.**), а з переходом від метафізики до герменевтики поняття лишуються остронь, і ті слова, які традиційно були поняттями, глибоко переосмислюються. Герменевтика пропонує людині власними силами пережити, пропустивши через себе, все те, що знаходить вираз у поняттях. Це дає практику пе-

реживання сутності мови, тобто встановлення співвідношення, взаємозв'язку слова і речі (явища, події).

Як давньогрецький бог Гермес, на думку його сучасників, ніс звістку божественної істини людям, тобто тлумачив її для людей, так і людина несе в собі істину буття: людина в самому своєму існуванні постійно виходить за межі свого внутрішнього світу, до навколишнього буття. При цьому людина дає буттю власне слово, яке може бути передане у світ. І саме це слово дозволяє події чи явищу стати тим, чим вони є. Саме таке, якщо не розуміння, то відчуття слова, за Хайдеггером, було притаманне давньогрецькому сприйманню мови як логоса.

Можна знайти чимало контраргументів, що поставлять під сумнів науковість такого підходу до творення і розуміння понять, адже наукову термінологію, на відміну від побутової і навіть літературної мови, характеризує якраз певний, чітко визначений зміст, який вкладається в той чи інший термін або категорію. Та чи варто відмовляти досліднику у праві включати, образно кажучи, додаткові рецептори сприймання й пізнання? До того ж і в Хайдеггера завдяки специфічному розумінню акту інтерпретації, який лягає в основу не лише гносеології, але й онтології, герменевтика набуває фундаменту філософського (а значить, наукового) статусу⁵.

Ніцше вважав, що "словами і поняттями... ми не лише позначаємо речі, ми думаємо з їх допомогою вловити початкову сутність речей". Однак "слова і поняття постійно спокушують нас... У мові прихована філософська міфологія, що постійно виявляється, як би ми не намагалися бути обережними"⁶. Німецький філософ писав, що "зовнішній щодо внутрішнього змісту мислення бік справи, лінгвістична "оболонка", вислизаючи з-під уваги і критики, слугує останнім оплотом міфологічних мрій".

Таким чином, згідно з Ніцше, явища оточуючого життя, пропускаючись і трансформуючись через лінгвістичне препарування, часто набувають уявних, міфологічних, ідеологічних аксесуарів. Базові поняття і терміни, якими оперує наука, зокрема історична, протягом тривалого часу залишаються константними і тяжіють до первісної, примітивізованої передачі змісту явищ, зовні схожих між собою, однотипних, але щоразу особливих у своїй глибинній динаміці та зовнішніх асоціаціях. З цією частиною ніцшеанських міркувань важко не погодитися. Скажімо, термін "пострадянська держава" стосовно України 90-х рр. недостатньо відбиває справжню суть механізму влади, який не лише за формою, але і за змістом недалеко відійшов від свого прообразу 60-80-х рр. Таким чином, даний термін включає не сутнісну характеристику явища, а лише позначає його місце в часі ("POST" - післярадянський). Такою ж малоприматною для означення умов діяльності третьої влади, правової ситуації в сучасній Україні є дефініція "правова держава". Тут швидше мова може йти про квазіправову державу. Подібних прикладів підміни понять, їх перевантаження бажаним, а не дійсним, існує чимало. Сучасні суспільні науки продукують безліч неологізмів, значну частину яких становлять модернізовані забобони, а ще якусь — аморфні, претензійні зліпки з абстрактно-філологічних вправ доволанаукової богеми.

Та повернемося до Ніцше, який підкреслював, що людина живе у світі ілюзій, фантазій, фікцій, слів, понять, звичок, які оточують її ніби "сферою", "сіткою", "павутиною". Однак людина може вирватися з цього кола й обрати для себе адекватний спосіб існування, для чого вона повинна змінювати свою мову. "Діючий світ", як сприймає його Ніцше, не збігається з нашою понятійною матрицею: "...Світ ще раз став для нас "нескінченним": оскільки ми не можемо заперечувати тієї можливості, що він приховує в собі незчисленні тлумачення". Підкреслюючи обмеже-

ність можливостей мови у відображенні дійсності, її самореферуючий характер (що з логічної точки зору є небажаною властивістю, адже приводить до семантичних парадоксів), скутість свідомості і недосконалі мовні побудови, філософ разом з тим закликає: "Давайте говорити..., хоч це і виходить погано. Мовчання ще гірше: всі істини, про які замовчують, стають отруйними". Ніцше скептично оцінює спроби відтворення реальних подій у наукових термінах, розвиваючи думку про те, що "вимога адекватних засобів відображення позбавлена сенсу". Він говорить, що інтуїтивне розуміння дійсності, пряий доступ до реальності може здійснюватися лише через "текст-явище", який сам ще потребує інтерпретації. Тому потрібно говорити не про реальність речі, а про реальність тексту, який є інтерпретованим уявленням, формою нашого тлумачення. "І це — не видимість, не обман, а шифр, з допомогою якого виявляє себе невідоме щось..., — цей шифр нам цілком зрозумілий, він створений для нас, він є наша людська точка зору на речі". "Мистецтво читати" - так філософ сформулював історичне значення філологічної роботи для концептуалізації пізнавального процесу. Однак він відмовляється бачити в науці знаряддя здобуття істини, інструмент пізнання у власному розумінні слова. Всі її "факти", "закони", на його думку, є парафразами, перекладом на формалізовану мову деякого первісного змісту, що знаходить у стародавній міфології. Те, що Ніцше перебільшує значення тлумачення тих чи інших закономірностей природничих та суспільних процесів, приводить його до нівелювання ролі понятійних структур як засобів пізнання.

Що ж, навіть прийнявши аксіому, що мова не може бути стовідсотково точним відбитком дійсності, що їй властиві певні "дефекти" й відхилення, ми все ж змушені будемо визнати, що іншого інструменту пізнання людство ще не винайшло. Тож йдеться не про нігілістичне ставлення до спроб творення наукової термінології, а про її максимальне наближення до свого об'єкта. Те, що ми визнаємо систему критеріїв оцінки понять, категорій, законів відносною, а методику їх творення й інтерпретації — далекою від досконалої, зовсім не означає, що слід заперечувати всі наслідки тисячолітніх зусиль людства в осягненні свого поступу. Навпаки, це має стимулювати пошукові зусилля на підставі позитивного закріплення досягнутих результатів. Інакше наука як сфера людської діяльності саморуйнується.

Серйозній науці притаманний внутрішній потяг до методологічного самовдосконалення. Навіть сувора регламентація партійної цензури не змогла його заглушити. Інша річ, що саме у цій сфері тоталітарна система дозволяла найменше варіацій, обмежуючи рамки можливих коливань методологічної думки. Однією з ілюстрацій такого становища став збірник "Методологічні проблеми суспільствознавчих наук" (К., 1985), авторами якого стали провідні філософи й історики. Відмовляючись від визначення методології як вчення про методи та обговорення під її виглядом теоретичних питань спеціальних наук (історії, політекономії, соціології), автори запропонували інший підхід до з'ясування особливостей і змісту методології. Він передбачає "розгляд методології як системи, але не методів, а принципів формулювання і практичного застосування методів пізнання і перетворення дійсності". Такий погляд уявлявся авторам більш продуктивним, оскільки дозволяє включати у визначення методології момент не лише дослідження, але і її зміни. У фокусі методологічного вивчення виявляється завдяки цьому як процес пізнання, так і практична реалізація його результатів. Подібне дещо надумане розширення функцій методології історичної науки на практиці означає змішування методології наукового пошуку та методології впровадження його результатів у життя, а це,

погодьтеся, досить різні функціональні операції. Спроба вчених відгукнутися на соціальне замовлення (потреби "соціалістичного будівництва") вилілася в чергову обережну інтерпретацію марксистських методологічних схем.

Претензії марксизму радянського зразка на знання абсолютної істини породжували хибну методологію. Так, перевірку істинності знань пропонувалося здійснювати шляхом зіставлення висновків про ту чи іншу історичну подію з наступним ходом історичного процесу. Зрозуміло, що такий спосіб осягнення істини вже від початку ґрунтувався на підтасуванні фактів, їх підтягуванні, ретушуванні, замовчуванні, перекрученні, аби лише вони не випадали з каркасу відомих формул. При цьому з порога відкидалася думка про релятивний характер пізнання й відносність істини. В подібному руслі тлумачилася дихотомія "закономірність-випадковість". Радянські ідеологи взагалі надали їй статусу стратегічної, оскільки шляхом спрощених маніпуляцій штампами-аксіомами доводилася закономірність процесів, що відбувалися в СРСР і вперто насаджувалися в "країнах народної демократії". На жаль, сила інерції ще настільки відчутна, що багато вчених не бажають визнати необхідність рівнозначного осмислення обох складових вказаної дихотомії. Без нових технологій пізнання ми так і не зможемо пояснити величезну кількість історичних явищ, які випадають з м'якого ложа закономірних і чітко детермінованих.

Наріжним каменем радянської історіографії було марксистське вчення про суспільно-економічні формації та механізм їх зміни. Кінець 80-х рр. ознаменувався активними спробами істориків вирватися з пут марксистських схем, появою концепцій, що прагнули модифікувати теорію формацій або зовсім поставити її під сумнів. Так, автори праці "Теоретичні проблеми всесвітньо-історичного процесу"⁷ ввели критерії "соціально-формаційної" характеристики суспільств з метою диференціації різних етапів розвитку в межах однієї СЕФ. При цьому під формацією розуміється "основа, внутрішня суттєва закономірність виробничих і соціально-економічних процесів", а під укладом — "конкретне виявлення, розкриття цих закономірностей". Автори сприймають уклад як "конкретну стадію окремої формації". Але ж смислове значення поняття "стадія" розкривається через дію явища, протягом певного проміжку часу, тоді як уклади (поміщицьке господарство, мануфактура, розвинене фабрично-заводське виробництво, державно-монополістичний капіталізм) є категоріями більш-менш статичними. Змішувати терміни "уклад" і "стадія" не доцільно ще й тому, що певні уклади "перекочовують" не лише з однієї стадії СЕФ до іншої, але й з однієї СЕФ до іншої (якщо користуватися цією термінологією).

Спираючись на "стадіально-регіональний метод" у трактовці авторів, можна визначити типологію не всього зрізу конкретного суспільства на певному хронологічному відрізку, а лише фрагмент, обмежений одним укладом. Відтворення ж загальної картини вимагає комплексного дослідження кожного укладу у їх взаємодії та розвитку.

Думається, що вся ця термінологічна шарада придумана для того, щоб завуалювати методологічну недолугість формаційного підходу до вивчення цілісних суспільних систем. За поняттями "стадіально-хронологічний розрив", "міжстадіальні та міжформаційні зрушення" проглядається дещо незграбна спроба охопити всю складну динаміку соціально-економічних явищ, спонтанних імпульсів окремих груп людей, цілком свідомих компенсаторних і регулятивних заходів держави, сумарна дія яких визначає напрямок історичного поступу.

Автори колективної фундаментальної двотомної праці "История Востока" (М., 1997) базують періодизацію світової історії на теорії формацій, хоч і визнають необхідність її модернізації. Вони виступають проти штучного протиставлення цивілізаційного і стадіального (формаційного) підходів, вважаючи їх різними вимірами цілісного історичного процесу.

Відмовляючись від концепції "азіатського способу виробництва", дослідники користуються розпливчастою категорією "типологічна відмінність". Те, що Схід з точки зору "азіатського способу виробництва" протиставлявся Заходу, сприймається ними як його випадання з процесу зміни СЕФ, "руйнування цілісності людства", що є для цієї групи дослідників, за їх виразом, "непорушним поступом".

Та як не хочуть того визнавати деякі вчені, розрив, дисонанс між різними способами виробництва, формами соціальної орієнтації, певної ізольованості соціально-економічних процесів окремих регіонів і народів сьогодні заперечити неможливо. Це зовсім не стосується штучної проблеми "цілісності людства", адже не лише у стародавні часи, але й у середні віки цивілізаційні потоки на різних континентах і материках мали свої особливості і були достатньою мірою незалежними.

Автор іншого оригінального дослідження — двотомної "Истории Востока" (М., 1998) Л. С. Васильев зовсім відмовляє категорії СЕФ у праві на існування і користується терміном "структурна модифікація" (антична, феодальна, капіталістична). Переконавши аргументуючи свою позицію, дослідник показує, що характерною рисою даних "структурних модифікацій" була приватновласницька ініціатива, хоч у початковій фазі феодалізму вона дещо відступала на задній план. Не можна не погодитися з автором цікавої наповненої нетрадиційними підходами праці, у тому, що чистих типів організації суспільства не буває. У надрах одного й того ж суспільства одночасно діє кілька підсистем, одні з яких відмирають, інші продовжують розвиватися і домінують, а деякі лише пробиваються до життя.

Ряд нетривіальних думок висловили російські вчені А. Данилов і А. Шаповалов (відповідно керівник і виконавець проекту "Радянське суспільство як історико-цивілізаційний феномен. 1917—1991")⁸. За їх влучним висловом, "криза очевидностей і зростання неочевидностей" пов'язані з розкладом старого ідеологічного каркасу суспільствознавства. Неefективність марксистського методологічного інструментарію, побудованого на матеріалістично-наслідкових схемах, у поясненні багатьох історичних явищ усе більше актуалізує питання, які важко знаскоку вирішити раціональними засобами. На думку науковців, методологічна еkleктика лише на перший погляд виглядає цілковито негативним фактом, що ілюструє неспроможність вітчизняних вчених спертися на єдину методологічну платформу. Насправді ж методологічна криза, яка виявляється спочатку в різкій відмові від жорстких шаблонів істмату, розгубленості й тимчасовій втраті орієнтирів, а потім переходить у стадію методологічної поліфонічності, означає вихід на принципово новий рівень наукової технології.

Нестандартні рішення пропонує автор капітальної тритомної праці "Модерна світова система" (англійською мовою) І. Валлерстайн. У цьому виданні та інших публікаціях відомий вчений відстоює думку, що категорія "історична система" є найбільш продуктивним елементом аналізу минулого. Провідною ознакою цієї категорії він вважає "розподіл праці, що розвивається", а межі пропонує визначити емпірично. Незважаючи на вразливість окремих положень теорії Валлерстайна, вона має раціональне зерно. Якщо доповнити його головну ознаку "історичної системи" іншими, можна з достатнім рівнем вірогідності ідентифікувати історичну сис-

тему й культурно-історичний тип. За допомогою ж прийомів хронософії можна простежити взаємозумовленість і кумулятивні зв'язки "історичних систем", їх вдосконалення і розквіт.

Валлерстайн висловлює сумнів з приводу можливості пізнання всього складного механізму генези системи, правил, за якими вона діє. Рушіями історичної системи виступають способи її функціонування: якщо вони досконалі — система діє, якщо ні - вона занепадає чи гине. Зміну феодальної системи у Західній Європі дослідник пов'язує з колапсом трьох ключових інститутів, на яких вона базувалася: сеньйоріальної влади, держави і церкви.

Користуючись методами Валлерстайна, було б цікаво проаналізувати, як аналогічні процеси відбувалися в Україні, наскільки відхід від західно-європейського сценарія скоригував нашу історію.

Торкаючись проблеми альтернатив у розвитку людського суспільства, Валлерстайн відзначає: "Історичний вибір у часи кінця історичних систем — завжди моральний вибір. Сьогодні його можна прояснити з допомогою соціального аналізу, який сприяє нашій інтелектуальній та моральній відповідальності"⁹. З приводу даної тези слід зауважити, що для подій порівняно недавніх цей засіб годиться безумовно. Стосовно ж явищ і процесів давнього минулого його застосування передбачає якомога повніше знання системи тогочасних моральних цінностей, з точки зору яких і можна давати оцінку діяльності людей того часу. Спроби екстраполювати події глибокої давнини на сучасну етичну матрицю (загальнолюдські цінності, визнані міжнародною спільнотою) видаються науково некоректними. Універсальні моральні імперативи виявляють свою повну неспроможність, коли йдеться про такі явища, як, скажімо, велике переселення народів і "похід на Схід" гітлерівських полчищ, хоча в їх основі лежала одна мета — пошук життєвого простору.

Цікаві думки з приводу кризових явищ у сучасному суспільствознавстві висловлює дніпропетровський вчений Г. Заїченко. Серед рис, які є виявом кризи історичного пізнання, він називає, по-перше, відсутність вимоги глибинних, авангардних прозрінь і проривів у теоретичній сфері, а по-друге, ігнорування евристичних методологічних прийомів, гіпотез, історіософських побудов. Але суспільство, що претендує на високий рівень самоорганізації, не може обійтися без узагальнених історичних досліджень, оскільки їх результати у вигляді універсальних історичних положень і категорій здатні окреслити наявність чи відсутність закономірностей окремих епізодів у загальноісторичному контексті. А така робота вимагає відповідної мови історичної науки.

Історичне знання, як і решта галузей знань, має два виміри — змістовний та операційний. Тому, на думку Г. Заїченка, критерієм істинності історичних положень можуть стати: відповідність наявних в історичних теоретичних побудовах ідей, що відповідають реальному стану речей, а також ефективність, результат операціонально-комунікативної діяльності в ході доказу істинності загальноісторичних теоретичних положень. Історик на теоретико-узагальнюючому рівні має шукати чи виробляти таку систему категорій та нових ідей, реалізованих у них, які дадуть змогу вийти на нові концептуальні рішення. У зв'язку з цим формулюється надзавдання фундаментальної історичної науки: обґрунтувати такий понятійний апарат, який стане феноменом, здатним здійснити на якісно новому рівні методологічний, світоглядний синтез сучасного пізнання і розуміння.

Звертаючись до творчої спадщини М. Хайдеггера, Г. Заїченко підкреслює, що шлях, видатного філософа — це шлях осягнення, розуміння, а не пізнання, в тому числі наукового, яке при всій своїй значущості саме по

собі однобоке. Картина світу і людини в науці — результат однобокого, неповноцінного мислення. Але наукове мислення, очищення від цих деформацій не є антиподом ні розумінню, ні мисленню в більш широкому хайдеггерівському розумінні. Хайдеггер залишає для процесу пізнання не лише точний інструментарій математичних викладок, аксіоматичних парадигм, але й почуттєво-інтуїтивні рефлексії: "Є речі, які я зовсім не схоплюю, коли я роблю їх предметом понятійного уявлення. ...Отже, суворості науки властиво, що вона у своєму проекті та методі приміряна до речі. Але не кожна строга наука є точною наукою. Точність — лише певна форма строгості науки, оскільки точність є лише там, де наперед передбачувана як щось вираховане. Якщо ж є реалії, які за своєю натурою чинять спротив вирахованості, то будь-яка спроба пристосувати їх визначення до методу точної науки виявиться нереальною"¹⁰ "Але якщо понятійність науки, очищена від неадекватної і нав'язаної їй претензійності універсального законодавця та пізнання і розуміння світу, знаходить своє законне місце у загальній, але різноякісній за своїми складниками системі осягнення світу, то про який ірраціоналізм герменевтики Хайдеггера може йти мова?", — слушно ставить риторичне запитання Г. Заїченко¹¹. Отже, "наукове" і "розуміюче" мислення є комплементарними і дозволяють інтенсифікувати процес осмислення людського буття.

Сучасні інтеграційні процеси, зближення і переплетіння інтересів та історичної долі різних країн і народів спонукають вчених до пошуку того, що є спільним, закономірним для них на шляху історичного поступу. Спроб створити концепції, теорії, які б давали каркас історичного процесу, було чимало в різні часи. Московський вчений Ю. І. Семенов умовно поділив їх на унітаристські та плюралістські. Представники першої групи виходили з поступального циклічного розвитку історії, коли народи проходять різні етапи генези, зрілості, розквіту, занепаду, після чого все повторюється, але вже на іншому рівні й за інших умов. Це - Гесіод, Платон, Арістотель, Геродот, Фукидід, А. Блаженний, Ібн-Халдун, Н. Макіавеллі, Д. Віко та ін. Суть цього підходу було покладено в основу марксистського історичного матеріалізму. Плюралістські позиції відстоювали М. Данилевський, О. Шпенглер, А. Тойнбі та ін. Данилевський, наприклад, виділив 10 культурно-історичних типів, вважаючи, що лише народи, які становили ці типи, були позитивними діячами в історії людства. А. Тойнбі також виступав проти теорії єдності цивілізацій, висунувши близько 30 культурно-історичних типів.

Вказуючи на недоліки обох підходів, Ю. Семенов зауважує, що людство існує і розвивається не лише в часі, але й в просторі. Тому слід враховувати як хронологічний, так і географічний фактори. Перший передбачає вивчення історії у часовій послідовності, другий - вплив просторового середовища на формування нових суспільних відносин. Ю. Семенов назвав запропонований ним підхід унітарно-естафетно-стадіальним.

Останнім часом чимало прихильників здобула нова галузь дослідження природних і соціальних процесів — синергетика, яка виходить з того, що характер сучасного поступу людства визначають не порядок, стабільність і прогнозованість, а навпаки — відсутність рівноваги, збалансованості, передбачуваності напрямів розвитку суспільства. У праці представників так званої Брюссельської школи І. Пригожина та І. Стенгерса "Порядок із хаосу" (М., 1986) історичні процеси подаються в такий спосіб, який відкидає запрограмованість і надає великого значення випадковостям. Складні динамічні системи, до яких відноситься і людське суспільство, час від часу потрапляють до смуги нестабільності, знаходячись певний період у "точці біфуркації". Незбалансована система здійснює пошук шляхів виходу з

кризи. При цьому діапазон вірогідних варіантів є надзвичайно широким: від виходу на вищий ступінь самоорганізації до занепаду й деградації. Пригожий і Стенгерс вважають, що в "точці біфуркації" принципово неможливо передбачити, в який стан система перейде. Однак після подолання динамічною системою своєрідного "рубікону" в свої права знову вступає принцип причинності — до часу нових спонтанних змін.

Українські дослідники також плідно працюють у руслі синергетики. Так, Ю. В. Павленко вважає цей загальнометодологічний погляд більш прийнятним для історика, ніж традиційний детермінізм, оскільки "він дає можливість враховувати як одну з найважливіших обставин руху людства чи його дискретних спільнот (цивілізацій, держав, окремих народів) свободу волі та вибір окремих індивідів та їх груп"¹². У зв'язку з цим В. Л. Храмова наголошує, що історія, в якій мають місце не лише об'єктивні фактори, але й індивідуальна свобода вибору, не може бути зрозумілою в рамках категоріальної структури: причина — наслідок — необхідність. Більш адекватно вона реконструюється на основі універсальної необхідності, випадковості, можливості та дійсності¹³.

Останнім часом підхід, базований на вивченні "точок біфуркації", дістав оформлення в цілому ряді публікацій. Група московських вчених (Б. Кедрін, С. Мироненко, К. Шицилла та ін.) під кутом зору нереалізованих можливостей проаналізувала найбільш драматичні, переломні пункти історії Росії в книзі "История отечества: люди, идеи, решения. Очерки истории России IX - начала XX вв." (М., 1991).

В Україні відносно новий напрямок наукового пошуку плідно розробляє ряд учених. У працях В. М. Ткаченка¹⁴ проводиться думка про те, що суспільні процеси визначаються дією внутрішньо притаманній суспільству стихії, як свого роду вітальної енергії, котра служить рушійною силою розвитку суспільства і базовою інфраструктурою його самоорганізації. "Соціальна організація суспільства" (СОС) як специфічна динамічна підсистема забезпечує необхідний рівень контролю, обмеження і координації різноспрямованої активності елементів суспільства. В процесі самоорганізації людей у переломні моменти буття вирішальну роль відіграють два фактори: усвідомлення історичного досвіду та правильне розуміння суспільного інтересу. Під таким кутом зору розглядається історія українського народу та його держави.

Аналогічні теоретичні засади лягли в основу інших праць, створених В. Ткаченком у співавторстві¹⁵.

Плідними результатами позначені методологічні пошуки Ю. В. Павленка. Дослідник вважає, що розуміння соціокультурного розвитку людства передбачає необхідність виходити принаймні з трьох методологічних засад: з ідей стадійності, полілінійності та цивілізаційної унікальності розвитку людства. І хоч кожна з них має власну історію, вчений твердить, що сьогодні на перший план висувається завдання синтезу їх евристичних можливостей, що дасть змогу відтворити багатомірну картину історії людства. "Стадійний підхід та розгляд історичного процесу з погляду ідеї полілінійності вдало доповнюють один одного. Працюючи в цих системах координат і використовуючи відповідний понятійний апарат, маємо можливість зафіксувати і пояснити глобальні явища всесвітньої історії в їх основних, типізованих формах. Але навіть поєднуючи парадигми стадійності та полілінійності, ми залишаємося ще на суто філософсько-історичному рівні, у сфері чистої теорії, далекої від емпіричних реалій. Для того, щоб наблизитися до них, необхідно ввести свого роду теорію "середнього рівня", а саме: теорію структури, функціонування та взаємодії із зовнішнім світом окремих цивілізованих систем як відносно самодостатніх і автоно-

мних соціокультурних реалій, як унікальних надетнічних феноменів, що самовідтворюються, саморозвиваються і мають визначені позиції у просторі і часі"¹⁶. Детальніше ці проблеми розглянуті дослідником у монографіях "Методологічні засади теорії цивілізаційного процесу" та "Історія світової цивілізації: соціокультурний розвиток людства" (К., 1996). У відповідному методологічному ключі подаються окремі періоди вітчизняної історії¹⁷.

Визначаючи місце України в минулому і сьогодні, деякі вчені випускають з уваги, що окремі її регіони розвивалися в різних умовах: східні перебували під впливом Росії, західні — Литви, Польщі й Австро-Угорщини, а південно-західні - Туреччини. Все це витворювало мозаїчну етносоціальну, економічну й політичну картину, формувало неоднорідну ментальність населення України. Сьогодні говорять про євразійський феномен Росії. Ще складніше однозначно визначити ті домінуючі риси, які б характеризували особливості історичного поступу України. Зрозуміло одне: тут недоречно ані надмірна орієнтація на російську історичну модель, ані модерна вестернізація. Очевидно, найбільш плідним буде системний, конвергентний підхід, який передбачає вивчення симбіозу різнобічних впливів на генезу державотворення, соціально-економічні умови розвитку українського народу протягом віків. Якщо ж взяти за основу лише цивілізаційний підхід, то ряд країн і народів випадають з кола вказаних цивілізацій. Так, минуле народу України не співпадає з західноєвропейською цивілізацією і водночас за рядом параметрів виходить за межі російської євразійської моделі. Скажімо, специфічно українськими можна вважати такі риси історичного розвитку:

1) аграрна домінанта у становленні виробничої інфраструктури і похідні та супутні цьому ознаки: переважно селянський світогляд українців, відсутність міцного прошарку українців серед міської буржуазії, релігійність, традиції індивідуального господарювання тощо;

2) проблема політичної еліти, що простежується на різних етапах вітчизняної історії;

3) провінціалізм, брак волі до консолідації і державотворення, порівняно пізні організаційні (на відміну від ідейно-теоретичного) оформлення корінних інтересів нації, аморфність політичних партій, відсутність традицій політичної, парламентської боротьби, дріб'язковий характер протистояння між українськими національними партіями на рубежі XIX—XX ст.;

4) перенесення центру ваги націотворчої діяльності за кордон, у севе довище української еміграції.

Вже цей, далеко не повний перелік пересвідчує в тому, що вивчення вітчизняної історії вимагає нестандартних, творчих підходів. Безоглядна орієнтація на концепції західних вчених може виявитися не лише неефективною в наших умовах, але й шкідливою, оскільки гальмуватиме пошук і вироблення власних методологічних прийомів і засад, адекватних історичній конкретиці. Іншу небезпеку становлять спроби консервації закамуфльованої віджилої методології радянських часів, орієнтовані на вульгаризовані псевдоцінності "загальної рівності й справедливості".

З огляду на викладене вище можна окреслити коло питань, які потребують особливої уваги організаторів вітчизняної науки, вчених, викладачів, усіх, кому не байдужа наша історія і наше майбутнє.

В теоретико-методологічному плані одним з найбільш складних і багатообіцяючих напрямів є виділення архетипів (першосхем), які склалися в різних галузях життя та в різні періоди історії України. Це дасть можливість ідентифікувати з максимальною достовірністю окремі елементи й ознаки суспільного буття українців, у тому числі й ті, що раніше не брали-

ся до уваги або вважалися другорядними. При цьому плідних результатів можна очікувати від вдалої трансплантації в історичний арсенал випробуваних методологічних рішень з суміжних і споріднених наукових дисциплін: соціології, філософії, герменевтики, етнографії, релігієзнавства, психології та ін.

Відчувається нагальна потреба у більш активному і всебічному використанні потенціалу допоміжних історичних дисциплін. Так, для дослідника середньовіччя надзвичайно важливим є знання основ текстології, палеографії, етимології, лексикології. З огляду на розвинуту синонімічність, лексичну варіативність та полісемантичність мови середньовічних слов'янських текстів, складність соціально-економічних та ідейно-політичних умов, у яких вони творилися, важко переоцінити вироблені вказаними дисциплінами прийоми і засоби опрацювання писемних джерел. Не вдаючись до переліку інших ДД, констатуємо лише, що сучасний стан історичної науки лише актуалізує їх розвиток. Це доводять і результати праці групи науковців Інституту історії України на чолі з професором М. Ф. Дмитрієнко.

Вульгарно-матеріалістичне розуміння історії засноване на поєднанні ультрараціоналістичних підходів з утопічно-абстрактними схемами та їх безапеляційною апологією. За радянських часів чуттєва форма пізнання, що ґрунтувалася на багатому й різноманітному досвіді, асоціаціях, переживаннях, була витіснена з суспільних наук з прагматично-ідеологічних міркувань. Тим часом Л. Фейєрбах, якого при нагоді полюбили цитувати марксистки, сприймав волю, мислення, почуття не просто як властивості людини, а як "сили", зумовлені людською природою, мету і засоби її існування. "Вони становлять корінні елементи, що обґрунтовують її сутність... Це сили, що оживляють, визначають, панують, це божественні, абсолютні сили, яким людина не може протистояти"¹⁸, — писав він. З ним перекикалося твердження Ф. Енгельса, який вважав: "Історія — не що інше як діяльність людини, що переслідує власні сили"¹⁹. Отже, саме людина у всіх її багатоманітних виявах і зв'язках має стати центральним об'єктом історичного дослідження. Увага до ролі особи в історії, мотивації її вчинків, факторів, що оптимізували чи ускладнювали її самовияв і вплив на суспільні процеси (всього того, що применшувалося радянською доктриною), має відплатити дослідникам сторичною вагомим, хоча інколи й несподіваних, результатів.

Особливих зусиль вимагає з'ясування комплексу рушіїв суспільного поступу, причин дискретності у розвитку як цивілізацій, так і окремих народів та держав. Ця надскладна, фундаментальна проблема відзначається не лише своєю науковою, теоретичною привабливістю, але й прагматичним потенціалом, що має безпосередній зв'язок з потребами сьогодення. Реконструкція явищ минулого може дати ключ, алгоритм до моделювання сучасних і майбутніх процесів, соціального прогнозування, передбачення перспективних наслідків тих заходів, які здійснюються сьогодні. Тим самим теоретична історіографія, що займається вичленуванням загальних тенденцій розвитку історичного об'єкта, може дати розуміння тих механізмів, які рухають суспільні процеси у певному, бажаному напрямі.

Пріоритетними напрямками вітчизняної історичної науки залишаються питання, пов'язані з етногенезом, формуванням станів та верств українського суспільства, особливостями соціально-економічних відносин, національно-визвольними рухами, державотворчими процесами. В центрі уваги дослідників лишаються етнополітичні, міжнаціональні, міжконфесійні відносини в Україні, стосунки між церквою та державою. Зовсім неосвоєною цариною є проблема формування такого соціокультурного ге-

нотипу, як "радянська людина", його взаємовідносини з радянським політичним режимом, засоби самореалізації і т. ін. Своєрідність геополітичного становища України диктує більш уважне і ретельне вивчення історії наших континентальних сусідів, з'ясування специфічних і загальних, спільних рис розвитку тих держав і народів, доля яких в різні часи була пов'язана з долею народу України.

Традиційно у дослідницькому фокусі перебуватимуть періоди, насичені історичними катаклізмами, кризами, революціями, військовими конфліктами, реформаціями. Перехідні етапи історії завжди приховують в собі невичерпні пізнавальні можливості, а також дають підґрунтя для теоретичних узагальнень і концептуальних побудов.

Як ніколи актуальним сьогодні є дослідження історії суспільно-політичної думки і політичних вчень в Україні, виникнення та діяльності національних політичних партій, інших громадських організацій.

Інтеграція історичної науки з іншими дисциплінами створює нові можливості для вивчення явищ соціокультурного життя народу України.

Сталим напрямом досліджень залишаються також міжнародні й міждержавні зв'язки України.

Призначення фундаментальних наукових досліджень полягає в тому, щоб вчасно відділяти "зерна від половин", нагромаджувати життєспроможну термінологічно-концептуальну базу, позбавляючись усього, що віджило й застаріло. Такій дії закону "заперечення заперечень" не можна відмовити в існуванні. У такий спосіб час від часу з'являються революціонізуючі ідеї, що порушують відносний спокій, викликають спалахи дискусій, спонукають до нових пошуків та інколи дають початок несподіваним і перспективним напрямам наукових досліджень.

Саме в цьому руслі можна розглядати роботу вчених Інституту історії України над створенням "Матого словника історії України" (К., 1997) та п'ятитомної "Енциклопедії історії України". Підготовка цих видань сприяє кристалізації нових, сучасних підходів до визначення основного спектра понять, якими оперує сьогодні історична наука, сепарації віджилих, ідеологізованих дефініцій, що не витримали перевірки часом, наповнення новим змістом тих, які адекватно відбивають певні явища і процеси.

В інституті розгортається робота щодо створення багатотомної "Історії українського народу", серії книг "Реабілітовані історією". Науковці інституту беруть активну участь у підготовці "Зводу пам'яток історії і культури України", п'ятитомної "Історії української культури", археографічних і довідкових видань, нового покоління підручників та хрестоматій.

Керівництво Інституту історії України, усвідомлюючи свою відповідальність перед державою і народом, спрямовує свою діяльність на вдосконалення структури провідної наукової установи історичного профілю, організацію дослідницької і видавничої діяльності. З метою раціонального використання наукового потенціалу співробітників інституту, його концентрації на визначальних, пріоритетних напрямках історичних досліджень передбачається структурна реорганізація установи.

Послідовно здійснюється курс на омолодження колективу науковців, Вченої ради та спеціалізованої ради по захисту дисертацій, редакційної колегії "Українського історичного журналу".

Окремі відділи вже сьогодні працюють над госпрозрахунковими і грантовими темами, залучаючи позабюджетні кошти. Все це має прискорити вихід з кризової ситуації, в якій опинилася наукова сфера.

На сучасному етапі історична наука не може обійти стороною свого самообґрунтування, самоідентифікації. Без філософської та методологічної рефлексії історичні дослідження тупцюватимуть на місці, поступово

перетворюючись на царину навколонукового нарцисизму й провінційної самодостатності.

Нас має втішати думка, що поле теоретико-методологічного осмислення історії людства давно перестало бути цілиною. Пошук нових магістральних шляхів розвитку історичної науки, вдосконалення її операційного арсеналу не припиняється ні на мить. Українські вчені не повинні знаходитись осторонь, адже їм є що сказати. Варто лише пам'ятати, що кризові явища в науці — процес логічний і ніколи не можуть характеризуватися виключно від'ємними величинами і негативними оцінками. Криза будь-якої діючої системи є однією з фаз її поступальної ходи. Сподіватимемося на те, що кроки вітчизняної наукової еліти по шляху пізнання будуть дедалі впевненішими, а результати фундаментальних досліджень — вагомішими.

¹ Див.: М е д у ш е в с к а я О. М. Теоретические проблемы источниковедения (Автореф. дис. док. ист. наук). - М., 1975. - С. 8—9.

² В о р о н к о в а С. В. Актуальные теоретико-методологические проблемы источниковедения // Перестройка в исторической науке и проблемы источниковедения и специальных исторических дисциплин (Тез. докл. и сооб. V Всесоюз. конф. 30 мая — 1 июня 1990 г.). - К., 1990. - С. 10.

³ К у л е ш о в С. Г. Развитие документальных источников научной информации (историко-типологический анализ). — К., 1990. — Препринт № 1 та ін. праці.

⁴ М а м а р д а ш в и л и М. К. Современная европейская философия (XX век) // Логос. - М., 1991. - № 2. - С. 117.

⁵ Див.: Ф а л е в Е. В. Герменевтический метод М. Хайдеггера в применении к стихотворению Стефана Георгие "Слово" // Вестник Моск. ун-та. Сер. 7. Философия. — 1997. - № 1. - С. 94-105.

⁶ Тут і далі цит. за: Лаврова А. А. Критика разума как критика языка (Философско-лингвистический аспект творчества Ф. Ницше) // Вести. Моск. ун-та. Сер. 7. Философия. - 1997. - № 2. - С. 58-72.

⁷ Жуков Е. М., Бар г М. А., Черняк Е. В., Павлов В. И. Теоретические проблемы всемирно-исторического процесса. — М., 1979.

⁸ Данилов А. А., Шаповалов А. И. "Советское" как историческая система // Вестник РГНФ. - 1997. - № 3. - С. 75-87.

⁹ Валлерстайн И. Социальное изменение вечно? Ничто никогда не изменяется? // Социологические исследования. - 1997. — № 1. — С. 21.

¹⁰ Хайдеггер М. Письмо о гуманизме // Логос - 1991. - № 2. - С. 124.

¹¹ Заиченко Георгий. Философия языка и язык философии. Статья вторая // Философская и социологическая мысль. — 1996. — № 7—8. — С. 81.

¹² П а в л е н к о Ю. В. Альтернативные подходы к осмыслению истории и проблема их синтеза // Философия и общество. — 1997. — № 3. - С. 102.

¹³ Х р а м о в а В. Л. Целостность духовной культуры. — К., 1995. — С. 224.

¹⁴ Т к а ч е н к о В. М. Україна і Росія: проблеми національного самовизначення. - К., 1993; в і н ж е. Україна: історіософія самоорганізації. — К., 1994.

¹⁵ Т к а ч е н к о В., Р е с н т О. Україна: на межі цивілізацій (історико-політичні розвідки). - К., 1995; Кремень Василь, Табачник Дмитро, Ткаченко Василь. Україна: Альтернативи поступу (Критика історичного досвіду). — К., 1996.

¹⁶ Павленко Юрій. Стадійна та полілінійна природа цивілізаційного процесу // Сучасність. - 1996. - № 5. - С. 118.

¹⁷ Павленко Ю., Храмов Ю. Українська державність у 1917—1919рр. — К., 1995.

¹⁸ Фейербах Л. Сущность христианства // Избр. произв.: В 2-х т. — М., 1955. - Т. 2. - С. 39.

¹⁹ Энгельс Ф. Святое семейство или критика критической критики // Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения. - 2-е изд. - М., 1957. - Т. 2. - С. 102.